

Панасюк С. Л.

кандидат педагогічних наук, доцент кафедри історії мистецтв та виконавства

Східноєвропейський Національний Університет імені Лесі Українки

РОЛЬ БРАТСЬКИХ ШКІЛ У РОЗВИТКУ МУЗИЧНОЇ ОСВІТИ В УКРАЇНІ

Дослідження проблеми організації музичної освіти стає вагомим у період, коли відкриваються нові перспективи становлення Української держави, піднесення її національної культури, що органічно пов'язані з відродженням давніх, історично усталених традицій. Адже виокремлення музичної освіти в самостійну галузь у ХХ столітті стало результатом усього попереднього розвитку системи підготовки вчителів. Тому важливим є історичний аналіз формування музичної освіти, яка зародилася і розвивалася у педагогічній діяльності музикантів та музичній підготовці вчителів. Фундаментом такого аналізу є визначення передумов виникнення музичної освіти у контексті політичного, економічного, громадсько-культурного та освітнього розвитку різних українських регіонів.

Доцільність та актуальність дослідження проблем музичної освіти як у теоретико-методологічному, так і в історичному плані засвідчують численні праці вітчизняних науковців-музикантів. Серед них С. Горбенко, Н. Гуральник, О. Михайличенко, Г. Ніколаї, О. Ростовський, О. Рудницька та інші.

Застосування музики як засобу загальної й педагогічної освіти бере початок у церковно-приходських школах. У цих школах викладання музики входило до обов'язкових предметів [5, 8], адже готуючи хлопчиків до прислужування у церкві, школи навчали їх грамоти та співу. Як наслідок – хоровий спів набув значного поширення в Україні.

Наприкінці ХVІ ст. осередками музичної освіти стають братські школи. Їх на власні кошти відкривали братства – громадські організації при православних церковних парафіях, які перебрали на себе роль захисників українських національних інтересів. Братства за структурою були подібні до міських цехів, мали статути. Міцності віри було недостатньо у боротьбі з

освіченими представниками католицизму, тому відкривали школи, колегіуми, друкарні. Представники православних братств (Львівського, Віленського, Могилівського, Луцького, Київського та ін.) вбачали основну функцію освіти у збереженні віри.

Братські школи були суспільними, не приватними, доступними для різних верств населення, незалежно від їх соціального походження. В братських школах вивчали церковний статут, читання, Святе письмо, навчали музиці і хоровому співу. Прикладом для шкіл слугувала Острозька школа (1580). До нашого часу збереглися статuti Львівської та Луцької шкіл. В братських школах була запроваджена класно-урочна система навчання.

Особливе місце в історії розвитку освіти в Україні посідає Львівське братство. У 1586 р. братство отримало окремі права від антиохійського патріарха Іоакима, які були закріплені й поширені константинопольським патріархом Єремієм.

Перша школа була відкрита в 1586 році при Львівському Успенському братстві, яке мало статус ставропігії, що зробило його незалежним. За її зразком створювалися братські школи в різних містах України. В першій половині XVII такі школи засновувалися і в деяких селах.

Розрізняли школи двох типів: елементарного та підвищеного рівня, які докорінно відрізнялися від інших існуючих шкіл, приміром, протестантських, католицьких, православних монастирських та національних: єврейських, вірменських тощо. Предмети у цих школах викладалися рідною мовою, вивчалася антична література, філософія, розвивалися розумові здібності учнів.

Слід зазначити, що історичні свідчення про перші навчальні заклади, організовані братствами, обмежені. Відомо, що шкільна кімната розміщувалась у братському будинку. Вчителя, який виконував обов'язки дяка та писаря, обирали на загальних зборах братства. Платню він

отримував з прибутків церкви, а також із коштів, що платили батьки за навчання дітей.

Інформацію про те, як організовувався навчальний процес знаходимо у Статуті Львівської братської школи, де визначався режим навчальної діяльності учнів, окреслювалося коло їхніх обов'язків, а також учителів, батьків та опікунів. Учні, як правило, ділили на три групи: одні вчилися розпізнавати літери, інші – читати і вчити напам'ять певний навчальний матеріал, треті – міркувати, пояснювати прочитане. Читати і писали вчилися слов'янською мовою. Учні навіть знайомили зі слов'янською нумерацією.

До змісту освіти у школах першого типу, крім читання та письма, входила лічба, малювання, вивчення катехізису (доступний для всіх підручник з християнської віри, що побудований у вигляді питань-відповідей), особливе місце займали співи. Так, у 12 і 13 параграфах Статуту Львівської братської школи згадуються музика і церковний спів. Навчання проводили у суботу. Як відомо, церковний хор складався з учнів.

У школах запроваджувались різні методи: пояснення, бесіда, самостійна робота, диспут, взаємне навчання. Для закріплення навчального матеріалу широко практикувалось повторення.

За порядком у школі, поведінкою учнів і виконанням домашніх завдань стежили виділені на кожний тиждень чергові учні. В школі часто бували батьки учнів, які допомагали вчителям доглядати за поведінкою дітей. Віддаючи дітей до школи, батьки підписували з ректором договір, в якому зазначалися обов'язки школи і батьків. Школа має навчити учня, а обов'язки батьків чи опікунів — сприяти навчанню та вихованню своєї дитини. Угода підписувалась, у присутності двох свідків, найчастіше це були сусіди. Обов'язком батьків була перевірка домашнього завдання.

Організація навчального процесу Львівської братської школи зафіксована у Статуті, який став зразком для інших братських шкіл [3].

О 9-й ранку розпочиналися заняття влітку, а взимку вчитель сам визначав час початку навчання. Учень займав місце в класі, яке визначалося результатами його успіхів. Якщо хтось із учнів не заявлявся на урок — учитель посилав когось із вихованців з'ясувати причину. Навчальний день починався з молитви, а потім школярі відповідали домашнє завдання і перевірялися виконані вдома письмові роботи. Після цього вчитель пояснював новий матеріал і видавав учням завдання, щоб вони переписали їх вдома. Іноді урок проходив у формі бесіди чи диспуту. Потім був відпочинок, після чого діти обідали і знову поверталися до школи, виконували і перевіряли домашні завдання один у одного.

Статут передбачав не тільки режим навчальної діяльності учнів, а й регламентував роботу вчителів. Так за поведінкою вихованців стежили спеціально призначені вихователі або старші вихованці школи.

До школи приймалися діти усіх станів. Дітям з убогих сімей надавалась матеріальна допомога. А сироти були під повною опікою братства, яке вимагало від учителів своєї школи однакового ставлення до всіх учнів. Наставник має вчити й любити всіх дітей так само, зазначено у Статуті Львівської братської школи, -“ як синів багатих, так і сиріт убогих, і тих, що по вулицях ходять, поживи просять” [1,97]. Становище учня в школі залежало не від матеріального стану батьків, а від його особистого успіху у навчанні та поведінці.

Що стосується змісту освіти, то він носив гуманітарний характер. Зокрема, вивчали граматику грецької, слов'янської, латинської, польської мов, діалектику і риторіку викладав один учитель. Підручники з цих предметів були написані латинською мовою, але у Статуті Львівської братської школи були вказівки щодо вивчення цих дисциплін та філософських наук за посібниками, написаними слов'янською мовою.

Серед предметів, які вивчали в школі - курс інтегрованої математики, наприклад: арифметику вивчали разом з геометрією й астрономією, були поширені і предмети естетичного циклу: малювання, співи.

У 1592 р. при підтримці гетьмана запорозьких козаків Сагайдачного Львівське братство одержало від короля Сигізмунда III право викладати в школі сім вільних наук (граматику, діалектику, риторику, арифметику, геометрію, астрономію, музику).

Незабаром українські братські школи виникають у Перемишлі (1592), Галичі, Городку, Рогатині, Стрию, Миколаєві, Луцьку, Кам'янці-Подільському (1620), Володимирі-Волинському, Крем'янці та ін.[3].

Засновуючи школи, братства запроваджували у них церковний спів. При вступі учнів до школи зверталася увага на голос і слух. Музика визнавалася за рівноправний предмет, основним змістом якого було засвоєння музичної грамоти та православного літургійного співу по нотах. Учні братських шкіл мали обов'язок співати в церковному хорі під час богослужіння під керівництвом вчителя-музиканта. Співаків заохочували матеріально – давали додаткову плату, харчі, одяг. Статутом Львівського братства, наприклад, було передбачене піклування як про вчителів, так і про учнів, здібних до співу.

Луцьке православне братство, як суспільно-релігійне об'єднання, виконувало роль консолідуючого центру православного суспільства на Волині.

Обставини заснування Луцького братства досі достеменно не з'ясовані, але перший аркуш братського каталогу датований 1617 роком, що дозволяє вважати цей рік початком цієї організації. Завершилося формування братства 20 червня 1620 року, коли Єрусалимський патріарх Теофан соборною грамотою затвердив Луцьке братство та надав йому ставропігійальний статус [2, 127].

Братство у Луцьку принципово відрізнялося від аналогічних організацій України. Волинь мала економіку аграрного типу, українське міщанство було слабким, тому умови для зародження тут братського руху на взірець Львова були несприятливими. За своїм функціональним призначенням Луцьке братство було братством милосердя. Важливим

напрямом діяльності братства було поширення освіти серед православних усіх станів. У зв'язку зі зведенням шпиталю братчики отримали дозвіл збудувати церкву та школу. Статут Луцької братської школи, який традиційно датують 1624 роком, майже повністю дублює Львівський варіант, а Стаття 20 Статуту визначає основи навчання у братських школах: спочатку вчать складати букви, далі – граматики церковного порядку, читання й співу. У 13 параграфі вказувалося, що учні мають вчитися пасхалії, рахунку й правилам церковного співу, а музика і спів були у складі “семи вільних мистецтв”, яких навчали дітей.

Якщо в протестантських школах та єзуїтських музичних бурсах значне місце посідала інструментальна підготовка майбутніх оркестрантів і костельних органістів, то у братських школах панував хоровий спів. Багатоголосний спів зароджується ще наприкінці XVI століття. Вже у січні 1591 року Львівське братство вітало київського митрополита дванадцятиголосним хором.

Основним жанром тогочасної фахової музики був партесний концерт. Це багатоголосний одночастинний хоровий твір. Слово «партесний» походить від латинського *partes*, що означає спів за партіями з нот. Поряд з концертом розвивалися й інші жанри: кант, псалма, одноголосна пісня з інструментальним супроводом. Відомо також з курсу музичної літератури попереднього року, що великого розквіту набувають на Україні у XVI-XVII ст. думи та народні пісні: ліричні, жартівливі, танцювальні, історичні. Між згаданими жанрами існували зв'язки. На канти і псалми впливала народна пісня, а канти, в свою чергу, впливали на партесний концерт.

Особливої уваги йому приділяли в Луцькій школі партесного співу, яка була відома своїми чисельними нотними зошитами (партіями). У бібліотеках Львівського й Луцького братств знаходились “ірмологіони нотовани” та “партеси п'яти, шести й осмиголосние” [2].

У братських школах співали на 4, 5, 6 і навіть 8 голосів. Виконання складних багатоголосних творів було можливе завдяки музичній

грамотності учнів. Братчики хотіли бачити рівень викладання у цьому навчальному закладі на рівні колегії. Проте відсутність належної матеріально-технічної бази не дозволила братчикам повністю реалізувати свій задум [2, 131]. Тим не менше, Луцька братська школа виконала свою історичну місію. Вона сприяла консолідації православної молоді Луцька навколо братства та цінностей православ'я, підготовці та вихованню нового покоління.

Синтез слов'яно-греко-латинських традицій у сфері музичної педагогіки і виконавства, розпочатий діячами Острозького культурно-освітнього центру та Львівської братської школи, завершується в Києві, де зароджується і вдосконалюється стиль акордового багатоголосного співу [3,171]. Шліфуючи природну обдарованість українського народу, його співацьке мистецтво, церковні хори перетворилися на могутній чинник формування національної культури.

Варто зазначити, що музична освіта в братських школах досягла досить високого професійного рівня. Аби успішно протистояти співом музичним звукам органа, які приваблювали красою гармонії й поліфонії інструментального виконавства, братства змушені були приділяти пильну увагу вдосконаленню музичної підготовки учнів [4]. Співаки “вчилися правильно інтонувати, розвивали свій слух і пам'ять, звикали відчувати рух мелодії, запам'ятовували типові прийоми голосоведіння, набували елементарних навичок розспіву, тобто створювати нові мелодії...” [4, 9]. Це, в свою чергу сприяло тому, що у культову музику активно проникали світські та народно-пісенні елементи, відбувалося ознайомлення з новітньою західноєвропейською музично-теоретичною думкою й композиторською технікою, про що свідчить наявність у братських бібліотеках різноманітних музично-теоретичних посібників, нот тощо [2]. Є підстави вважати, що саме у братських школах закладаються тенденції збагачення навчального репертуару різновидами музичного мистецтва й залучення учнів до різнобічної самостійної музичної діяльності,

спрямованої на розвиток цілісного сприйняття музики. Адже відомо, що від школярів вимагалось не лише співати “від всього серця”, “з увагою та розчуленістю” [4, 10], а й знати нотну грамоту, теорію музики, творчість вітчизняних і західноєвропейських авторів, основи композиції, диригування.

Д. Розумовський писав: “Вивчення церковного співу у православних школах південно-західних братств у другій половині XVII ст. відбувалося систематично по підручниках і на нотах лінійних, які тоді називали київським знаменем... лінійні ноти у педагогічному розумінні були значно зручнішими і, так би мовити, ясніші за ноти без лінійні... За допомогою лінійної системи швидше відбувалося навчання співу, а в цьому полягала головна мета усіх братських шкіл”. Тому хори братських шкіл, виконуючи складні твори (як багатоголосні партесні концерти), вражали сучасників своєю досконалістю й художньою майстерністю. У хористів виявлялися дивовижна здібність до співу без інструментального супроводу, дивна чуйність до звуку і здатність відразу схоплювати авторську художню думку, спочатку наслідуючи її, а потім перетворюючи на свій лад [4, 10].

Саме у братських школах вперше зустрічаємо згадку про спеціального вчителя співу, який одночасно виконував функції регента шкільного хору. До нас дійшло ім'я одного з учителів Львівської братської школи (Федір Сидорович), що в 1604 році керував хором братських шкіл [3].

Дуже важливу роль відіграли братські школи й колегіуми у розвитку загальної музичної культури. Тут треба відзначити передусім таку деталь. Керівництво братств розуміло, що боротьба проти покатоличення повинна вестися у різних формах. Завоювати симпатії мас можна і через красивий, багатоголосний спів.

Співи були органічною і невід'ємною складовою частиною виховання дітей у школах. Навчали хоровому (нотному) співу, музичній грамоті. У вищих школах учні проходили хорову практику, основи композиції тощо. Добре

поставлене музичне виховання у братських школах першої половини XVII століття сприяло дальшому розвитку професійного музичного мистецтва.

Про високий рівень музичної освіти у цих школах свідчить і той факт, що із стін Львівської братської школи вийшли композитори Чернушин, Шавровський, Яжевський, Пекулицький та інші. Вихованці Львівської, Луцької, Київської та інших братських шкіл утворювалися цілі співацькі артілі, що розспівували церковні співи та вірші. Братські школи своїм викладанням співу справляли вплив на народну культуру України.

Отже, ці свідчення переконливо доводять, що музичні заняття у братських школах сприяли емоційно-свідомому осягненню учнями творів музичного мистецтва, їх адекватному розумінню й творчій інтерпретації, і таким чином підвищували ефективність впливу музики на духовний розвиток особистості, усвідомлення навколишнього світу й свого місця у ньому. Заняття музикою, її слухання і виконання у концертах, народно-пісенна творчість впливали на формування духовного світу вихованців, стверджували їхнє ставлення до музики як невід'ємної частини загальнолюдської культури.

Багато хто з випускників братських шкіл займалися педагогічною діяльністю – вчителювали, складали підручники, оскільки мали високий рівень підготовки. Набуті знання використовувались ними у подальшій роботі і набували широкого соціально-педагогічного значення.

Добре поставлене музичне виховання у братських школах першої половини XVII століття сприяло дальшому розвитку професійного музичного мистецтва. Кращі надбаня братських шкіл щодо використання музичного мистецтва у навчально-виховному процесі отримали своє подальше вдосконалення і збагачення у діяльності Києво-Могилянської академії, яка була започаткована завдяки українським братствам.

Розглянуті традиції використання музичного мистецтва у братських школах дають змогу зробити висновок про те, що саме в братських школах було закладено основи цілого ряду принципів музичної освіти, що є актуальними для нашого сьогодення: орієнтація впливу музики на духовний

розвиток особистості, її моральні якості; використання у педагогічній практиці різних видів музичного мистецтва; вивчення національного музичного мистецтва у тісному зв'язку зі світовою музичною культурою; взаємозв'язок музики з іншими видами мистецтв.

Братські школи започаткували підготовку вітчизняної інтелігенції, учителів, діячів освіти, які доклали зусиль до організації музичної освіти в Україні. Як кращі надбання національної педагогічної думки, ці традиції спрямували подальший розвиток музичної культури та освіти в Україні. Вони здобули своє збагачення у практиці навчальних закладів ХІХ – ХХ ст., котрі хоч і не були прямими спадкоємцями братських шкіл, але перейняли їх блискучі досягнення.

Література

1. Артемова Л. В. Історія педагогіки України: Підручник / Л. В. Поліщук . – К.: Либідь, 2006. – 424 с.
2. Луцьке Хрестовоздвиженське братство: історія та відродження / Автор і упорядник А. І. Бондарчук. – Луцьк : ВМЛ “Терен”, 2013. – 427 с.
3. Мистецька освіта в Україні: теорія і практика / О.П. Рудницька та ін.; заг. ред. О. В. Михайличенко, ред. Г. Ю. Ніколаї. – Суми: СумДПУ ім.. А. С. Макаренка, 2010. – 255 с.
4. Поліщук П. Братські школи / П. Поліщук // Енциклопедія Українознавства: Перевидання в Україні. – Львів, 1996. - Т.1. – С. 174.
5. Рудницька О.П. Музика і культура особистості: проблеми сучасної педагогічної освіти: Навч. посібник / О. П. Рудницька. – К.: ІЗМН, 1998. – 248 с.

Анотація

В умовах піднесення національної культури, важливим є звернення до історичних витоків усталених традицій музичного виховання та навчання. У статті висвітлено діяльність братських шкіл та їх роль у становленні музичної освіти в Україні.

Ключові слова: братства, братські школи, музика, хоровий спів, музична освіта.

Annotation

Under the circumstances of the raising national culture it is very important to address conversion to the historical sources of the installed traditions of the musical education and upbringing. The article is analyzed and dealt with the activity of the fraternal schools and their role in the formation of musical education in Ukraine.

Key words: fraternity, fraternal schools, music, chorus singing, musical education.